

شاهنامه طهماسبی یا شاهنامه شاه طهماسب نسخه‌ای نفیس از شاهنامه فردوسی است که متعلق به سده ۱۰ (قمری) است. شاهنامه شاه طهماسب شامل ۲۵۸ صفحه مینیاتور از افسانه‌ها، اساطیر و داستان‌های شاهنامه است که با منظومه حماسی در یک هزار و دویست صفحه و توسط برجسته‌ترین نقاشان و خوش‌نویسان عهد صفوی و به خط نستعلیق تهیه شده است. تاریخ آغاز شاهنامه طهماسبی به دوره سلطنت شاه شاه اسماعیل اول، مؤسس دودمان صفوی، احتمالاً به سال ۹۲۸ هـ. ق - یعنی دو سال قبل از فوت شاه اسماعیل صفوی (۹۳۰ هـ. ق) - باز می‌گردد.

زنده یاد دکتر حسن حبیبی، رییس بنیاد ایران‌شناسی گفت: «این شاهنامه در زمان ولیعهدی و سپس پادشاهی شاه طهماسب صفوی فراهم آمده است. ولیعهد ابتدا در هرات بود و با جمعی از هنرمندان و نگارگران به تبریز آمد و در آنجا ترکیبی از هنرمندان دو شهر را مأمور تهیه این شاهنامه کرد. نوشتن این شاهنامه با نگاره‌های متعدد و تعداد ۱۵ تن هنرمند و نگارگر و خوشنویس و جدول‌بند و کاغذساز و مرکب‌ساز و صحافکار بوده که بر اساس برنامه‌ای دقیق و برای مدتی طولانی انجام یافته است».

حبیبی با اشاره به این‌که کاغذ کتاب «شاهنامه طهماسبی» به اندازه رحلی بزرگ یا سلطانی است، اضافه کرد: «کاغذ این شاهنامه بسیار نازک شبیه کاغذهای بیبل امروزی و دست‌ساز است. این کتاب دارای جدول است و نکته مهم در این قسمت آن است که در گذشته و همچنین امروزه گهگاه نگارگران قسمتی از نگاره را بیرون قالب یا قالب اصلی می‌برند. در این کتاب که موارد بسیاری از این قبیل وجود دارد، برنامه به این ترتیب بوده که نگارگر طرح نگاره و قسمت‌هایی را که از قالب یا چارچوب بیرون زده است، تعیین می‌کرده و جدول‌ساز در جاهایی که نگاره از چارچوب خارج می‌شده، خط نمی‌کشیده است».

او افزود: «نکته دیگر آن‌که پشت و روی هر صفحه پر از نوشته است، یعنی اشعار در جاهایی است که یک نگاره نیست و یا قسمتی را نگاره پر کرده است؛ اما هیچ‌گاه اثر مرکب روی صفحه در پشت صفحه وجود ندارد. خط کتاب نیز به طور متوسط خوب است و شاید تنها نکته‌ای که می‌توان در این شاهنامه اشاره کرد، نبودن یک خوشنویسی تمام‌عیار است. کتاب در اصل دارای ۲۵۸ مجلس بوده است که با دریغ، قسمت قابل توجهی از آن از کتاب بیرون کشیده و تک‌تک فروخته شده و طبیعی است که متن را نیز دچار کسری کرده است».

حبیبی در ادامه با اشاره به این‌که نگارگران دست‌اندرکار در آغاز نگارش این شاهنامه ۱۵ نفر بودند که نام و نشان ۹ نفر از آنان معلوم است و بقیه ناشناخته‌اند، ادامه داد: «۹ نفر از افرادی که نام‌شان معلوم است، عبارت‌اند از سلطان محمد میرمصور، آقا میرک، دوست‌محمد، میرزا علی، مظفر علی، شیخ محمد، میرسید علی و عبدالصمد و شش تن دیگر نام‌شان معلوم نیست و در برخی اسناد با حروف لاتین نامیده شده‌اند».

او گفت: «مسئولیت کار در ابتدا با دوست‌محمد و پس از وی با میرمصور بوده است و پس از آن‌ها ظاهراً آقامیرک کارها را اداره می‌کرده است. این کتاب پس از آن‌که به پایان می‌رسد، صحافی می‌شود. صحافی کتاب عالی بوده و این معنی از جلد سوخته و تذهیب‌شده‌ی آن که درون و بیرون آن را دربر دارد و هم‌اکنون موجود است، پیداست و پس از پایان کار مهر شاه طهماسب را بر صفحه ۱۶ کتاب نقش کرده‌اند که آن هم موجود است»، این شاهنامه پس از تکمیل، در حدود چهل سال در دربار صفوی باقی ماند.

حسن حبیبی با بیان این‌که از این به بعد سرگردانی کتاب آغاز می‌شود، اظهار کرد: «دو روایت از سفر شاهنامه به کشور عثمانی وجود دارد. یکی آن‌که شاه طهماسب این کتاب را همراه با قرآنی که آن هم با خط نوشته و تذهیب شده بود، در سال ۹۸۳ هـ. ق که سلطان سلیم دوم در دربار عثمانی زمام امور را به دست گرفت به منظور تحکیم روابط و به منظور تبریک به تخت نشستن سلطان سلیم دوم، هیأتی به دربار عثمانی اعزام داشت. به گفته «بوداغ قزوینی» در «جواهر الاخبار» این هیئت به سرپرستی شاه‌قلی، حاکم ایروان، مرکب از ۳۲۰ نفر از مقامات دربار و ۴۰ نفر بازرگان بوده است که هدایایی با تعداد اغراق‌آمیز ۱۹ هزار شتر با خود حمل می‌کردند، برای سلطان عثمانی به عنوان هدیه می‌فرستد که البته از نام و نشان قرآن یادشده تاکنون خبری به دست نیامده و روایت دیگر این است که در آشفته‌گی‌ها و آشوب‌هایی که در همان زمان در تبریز پیش آمده بود، این شاهنامه ربوده می‌شود و پس از مدتی از عثمانی و از خزانه سلطان سر می‌آورد».

رییس بنیاد ایران‌شناسی با اشاره به این‌که خبرهای جسته گریخته از این شاهنامه تا سال‌های ۱۸۰۰ میلادی در دست است، عنوان کرد: «در این سال‌ها اسلحه‌دار خزانه محمد عارفی برای مجلس‌های کتاب، یادداشت‌های کوچکی به ترکی برای سلطان عثمانی می‌نویسند که این یادداشت‌ها در زمانی که من کتاب را دیدم، در لابه‌لای صفحات موجود بوده است. پس از آن تا سال ۱۹۰۳ خبری

از این کتاب نیست. در این سال عثمانی این کتاب را به «بارون ادموند دوروچیلد»، بانکدار لندن، می‌فروشد. کتاب در سال 1903 در موزه هنرهای تزئینی پاریس نمایش داده می‌شود اما این نسخه در نمایشگاه‌های 1910 مونیخ و 1912 پاریس و 1931 لندن و 1940 نیویورک دیده نشده است».

وی ادامه داد: «در سال 1959 «آرتور هوتن اول» که مدتی هم رییس موزه متروپولیتن آمریکا بوده این کتاب را از نوۀ بارون دوروچیلد خریداری میکند و شاهنامه طهماسبی در محافل هنری اروپا به «شاهنامه هاتن» تغییر نام پیدا میکند و در همان سال یا سال‌های بعد از ولش که سرپرست موزه هنری ساک بود، می‌خواهد که با همکاران خود مطالعه‌ای تفصیلی درباره این کتاب نگارگران، تکنیک و غیره انجام دهند».

حبیبی با اشاره به این‌که ولش پس از مدتی طولانی این کار را به پایان می‌رساند و در سال‌های بعد کتاب در 800 نسخه و به سبک مخصوص در دو جلد چاپ و منتشر می‌شود، اظهار کرد: «در سال‌های 1970 هوتن 78 مجلس کتاب را به موزه متروپولیتن هدیه می‌کند و یا می‌فروشد و بعد با سفارت ایران تماس می‌گیرد و کتاب را معرفی می‌کند و می‌نویسد که حاضر است این کتاب را به قیمت 20 میلیون دلار بفروشد تا به میهن اصلی‌اش بازگردد. مکاتباتی در طی این چند سال شروع می‌شود و در نهایت هنگامی که شاه ایران به آمریکا می‌رود، هوتن به وی می‌گوید که چون گرفتاری‌های مالیاتی دارد، ناگزیر است این کتاب را بفروشد و اگر ایران کتاب را نخرد، وی ناگزیر آن را اوراق می‌کند و مجالس نگارگری آن را به علاقه‌مندان می‌فروشد».

او افزود: «چند مکاتبه و رفت و آمد پس از آن صورت می‌گیرد و پس از آن از دربار به نخست‌وزیری می‌گویند که کتاب گران است و چنین پولی برای خرید آن موجود نیست و در نهایت دولت ایران به دلیل گرانی قیمت پیشنهاد شده حاضر به توافق نشد. به هرحال پس از این پاسخ، هوتن تهدید خود را عملی می‌کند و 78 مجلس که قبلاً به موزه متروپولیتن هدیه شده بود، پس از آن هفت مجلس از نقاشی‌های شاهنامه در حراج کریستی لندن به قیمت ۳,۱ میلیون دلار به شخص ولش فروخته شد و چند سال بعد، ۴۱ نقاشی به گالری «اگینو» در لندن فروخته شد و از آن میان تنها یک مجلس از شاهنامه هم گفته می‌شود که برای موزه تازه تاسیس رضا عباسی خریداری شده که من آن را ندیده‌ام، دو مجلس دیگر را هم صدرالدین آقاخان که فوت کرده است خریده و یک مجلس به تخت نشستن کیومرث توسط صدرالدین به مناسبت آن‌که رییس کمیساریای پناهندگان بود و برای کار پناهندگان افغانی به ایران آمده بود، خریداری شد و از بقیه مجالس منهای 118 مجلس که فعلاً در اختیار ایران است، خبر ندارم».

سال‌ها بعد هاتن برگ‌های باقی‌مانده از شاهنامه طهماسبی را به‌طور امانی به بانک لویدز لندن سپرد و از کریستی خواست تا آن‌ها را هم حراج کند. کریستی هم در طی دو سال ۱۴ برگ از اوراق شاهنامه را به فروش رساند. همزمان با درگذشت هاتن، از ۲۵۸ مجلس نقاشی‌های آن نسخه، ۱۱۸ مجلس در مجموعه هاتن باقی‌مانده بود. از این میان، برگه‌های باقی‌مانده به ناصر داوود خلیلی در لندن به قیمت ۷ میلیون دلار پیشنهاد می‌شوند. در سال ۱۳۷۲، دولت ایران با پیشنهاد فرزند هاتن که بنا به وصیت پدر مأمور فروش شاهنامه شاه طهماسبی شده است، موافقت می‌کند و با پیگیری حسن حبیبی، معاون اول رئیس جمهوری وقت ایران آیت الله هاشمی رفسنجانی، برای بازپس‌گیری باقیمانده این شاهنامه، با تابلوی زن سوم اثر ویلم دکونینگ معاوضه می‌کند و این تعداد نسخه به ایران باز می‌گردد.

لازم به ذکر است که در فروردین ۱۳۹۰ برگی از این شاهنامه رکورد فروش آثار هنر اسلامی را شکست و به قیمت ۷,۴ میلیون پوند در حراجی ساتبیز فروخته شد.

دکتر حبیبی با اشاره به این‌که چند سال پس از پیروزی انقلاب خانواده هوتن با میراث فرهنگی تماس گرفته بودند که حاضرند مابقی کتاب را بفروشند و قیمتی را پیشنهاد کرده بودند، اظهار کرد: «در آن زمان ایران در حال جنگ بود و مشکلات ارزی و نیز مسائل دیگر باعث شد تا خرید کتاب دیگر ممکن نباشد. بعدها مجدداً تماس گرفتند و این‌بار علاوه بر قیمت، معاوضه کتاب را با چند تابلو پیشنهاد کردند که موضوع در شورای عالی انقلاب فرهنگی مورد بررسی قرار گرفت و شورای عالی انقلاب فرهنگی نیز تنها یک تابلو را که با آرمان‌ها و اعتقادات ما برای هیچ‌کس قابل ارائه نبود، پیشنهاد داد تا برای معاوضه انتخاب شود و در نتیجه کارگروه تصمیم گرفت که مابقی شاهنامه با این تابلو معاوضه شود».

رییس بنیاد ایران‌شناسی با اشاره به این‌که این مطلب به اطلاع طرف مقابل رسید و مدت طولانی گذشت تا معاوضه یک تابلو قبول شد، گفت: «در ادامه کارشناس طرف مقابل تابلو را تأیید کرد و ایران نیز باید شاهنامه را می‌دید و سرانجام وین اتریش که در آن زمان روابط خوبی با ایران داشت، برای معاوضه تابلو و کتاب شاهنامه طهماسب پیشنهاد شد که مورد قبول طرف مقابل قرار گرفت».

او ادامه داد: «از کارشناسان ایرانی، دکتر اکبر تجویدی و دکتر شهریار عدل بودند که تحت نظر آقای معیری، سفیر ایران در پاریس، باید شاهنامه و مجالس آن را می‌دیدند و تأیید می‌کردند و به دلیل این‌که دکتر تجویدی قادر به خروج از پاریس نبود، طرف

مقابل موافقت کرد که کار کارشناسی در فرودگاه پاریس انجام یابد و فرودگاه اورلی یک اتاق محفوظ را برای 24 ساعت در اختیار سفارت ایران قرار داد و تمام قسمت‌های شاهنامه تهماسب مورد بازدید قرار گرفت و پس از تأیید همان روز به مقصد وین - اتریش حرکت کرد.

حبیبی سپس گفت: «در اتریش سفارت ایران، وزارت خارجه اتریش و پلیس اتریش را در جریان گذاشته بود و رییس پلیس اتریش قول همه‌گونه همکاری داده بود تا نیم ساعت قبل از فرود هواپیما، تدابیر امنیتی مناسبی در فرودگاه با آرایش پلیس فراهم شود. از طرف ایران نیز هواپیمای دولت آماده شد و به دلیل این‌که تابلو داخل هواپیما نمی‌رفت، آن را در انبار جا دادند و آقای دانیالی و آقای حجت به همراه تابلو به اتریش رفتند و در محل تعیین‌شده فرود آمدند».

او با اشاره به این‌که صندوق‌های شاهنامه با یک وانت به هواپیمای ایران نزدیک شد و صندوق‌ها به داخل هواپیما برده شد، اظهار کرد: «صندوق‌ها باز شد و با صورت مجلس مطابقت داده شد و آقای حجت از هواپیما پیاده شد، تابلو را به داخل وانت برد و کارشناسان هنگامی که از صحت تابلو مطمئن شدند، تابلو را تحویل گرفتند. اسم این تابلو، «زن سوم» بود. وانت آن‌ها حرکت کرد و در هواپیما نیز بسته شد. قرار بر این بود وقتی هواپیما کاملاً در آسمان قرار می‌گیرد، سفیر ما در وین به اینجانب تلفن کند که در ساعت هشت بعدازظهر پنجشنبه تلفن کرد و خیال من راحت شد. روز شنبه، صندوق‌ها تحویل اینجانب شد و روز یکشنبه آن‌ها را به موزه هنرهای معاصر که تابلو معاوضه‌شده در آنجا بود، تحویل دادم.

نسخه‌ای که بدست ایران رسیده است ۱۱۸ نگاره دارد و در موزه هنرهای معاصر تهران نگهداری می‌شود و قرار است توسط فرهنگستان با همکاری موزه هنرهای معاصر تهران منتشر شود.

۷۸ برگ از نگاره‌ها در اختیار موزه متروپولیتن نیویورک، ایالات متحده آمریکا قرار داد، یک برگ در اختیار موزه بریتانیا، ده برگ از این مجموعه در اختیار موزه آقاخان تورنتو، کانادا و سه برگ نیز موزه هنرهای اسلامی قطر و مابقی صفحات در تملک مجموعه داران خصوصی است. نخستین برگ شاهنامه تهماسبی، با عنوان «دربار کیومرث» (یا «پادشاهی کیومرث») و از شناخته شده‌ترین نقاشی‌های ایرانی، جزو مجموعه موزه آقاخان است؛ سلطان محمد نگارگر، نقاش برجسته دربار صفوی، به مدت سه سال بر روی این نقاشی بخصوص کار کرده است. نمادگرایی زرتشتی در سراسر این برگ دیده می‌شود و هیچ نقاشی مینیاتور ایرانی دیگری را نمی‌توان یافت که چنین به نمادهای زرتشتی پرداخته باشد.

سرپرستی صد صفحه نخست از شاهنامه تهماسبی بر عهده وی بوده (سلطان محمد نگارگر)، و نگاره‌های دربار کیومرث، جشن سده، شکست دیوان به دست تهمورث و کشته شدن دیو سیاه به دست هوشنگ از نگاره‌های برجسته وی در این شاهنامه است.

کتاب «شاهنامه شاه تهماسبی» در قطع سلطانی و با صحافی نفیس و قاب در ۴۲۰ صفحه توسط انتشارات فرهنگستان هنر به چاپ رسیده و در بهار سال ۹۳ رونمایی شد. «علی معلم دامغانی»، «محمود فرشچیان» و همچنین «علی جنتی»، وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی، بر این کتاب مقدمه نوشته‌اند. خوشنویسی بسم‌الله و مقدمه‌های این کتاب را نیز استاد «غلامحسین امیرخانی» بر عهده داشته است. بازسازی جلد آن نیز، توسط «مهدی مقیسه» به انجام رسیده است.

کتاب منتشر شده حاوی تصاویر ۱۱۶ نگاره، جلد، آستر بدرقه، سرلوح و دیگر تذهیب‌های موجود در موزه هنرهای معاصر تهران، به همراه ۳۳ نگاره از موزه متروپولیتن، ۱۰ نگاره از مجموعه خلیلی در لندن، ۹ نگاره از موزه آقاخان، ۳ نگاره از موزه هنرهای اسلامی قطر، ۱۳ تصویر متن شاهنامه (نمونه خط و جدول بندی) و یک نگاره از موزه رضا عباسی تهران است که هر کدام از این نگاره‌ها، شرحی به دو زبان فارسی و لاتین دارد.

این کتاب نفیس که پس از 20 سال فعالیت آماده نشر شده، حدود یک میلیون تومان قیمت دارد اما نسخه دیگری هم از این کتاب موجود است که با قیمتی حدود 350 هزار تومان عرضه شده است.